

Overgenomen uit: **Begijnhofkrant 52 (2016) 1 - 9**

Driehonderdvijftig jaar Heilig-Kruiskerk op het begijnhof van Turnhout (1666-2016)

Hugo Vanden Bossche

Foto: Ludo Verhoeven

Op 17 december 1666, de feestdag van de Heilige Begga, zijn meer dan 300 begijnen in stoet van de oude naar de nieuwe kerk gegaan, waar sedert '*dien dach den Goddelycken dienst altijd is geschidt*'. De 'Goddelijke diensten' hebben echter niet altijd in de Heilig-Kruiskerk kunnen plaatsvinden. Tijdens de Franse tijd werd de begijnhofkerk, vanaf 21 november 1797 tot 26 juni 1800, 'Tempel der Wet'. In 1977 startte een grondige restauratie. De kerk werd pas op 2 augustus 1981 opnieuw opengesteld en vorig jaar, meer bepaald op 4 november 2015, werd eindelijk gestart met de restauratie van de kerkramen. Het zou mooi zijn als op 17 december 2016 het 350-jarige bestaan van de Heilig-Kruiskerk plechtig zou kunnen worden gevierd in een kerk vrij van vallende monelen. Op de volgende pagina's beschrijven we de geschiedenis van dit indrukwekkende bouwwerk.

Driehonderdvijftig jaar Heilig-Kruiskerk op het begijnhof van Turnhout (1666-2016)

Nadat Alexander Farnese (vanaf 1579 tot 1585) de Zuidelijke Nederlanden teruggewonnen had voor de Spaanse koning en de Roomse religie, hebben praktisch alle katholieke gemeenschappen niet alleen getracht de resultaten van 'beeldenstormers' en fanatieke vernielzucht in hun kerken en kapellen weg te werken, maar hebben zij ook de gebouwen heringericht, aangekleed en aangepast aan de liturgische hervormingen van het Concilie van Trente. De door dit concilie bevorderde eucharistie, prediking en biecht vereisten nieuwe altaren met tabernakels en retabels, communiebanken, preekstoelen en biechtstoelen.¹ Een onverwacht effect van dit concilie was de pracht die nadien opdook. De barokke rijkdom aan beelden, muziek en liturgie leidde tot een zinnelijk katholicisme.²

Deze evolutie heeft zich wel niet overal direct voltrokken: voor de wederopbouw van hun kerken hebben onder meer de begijnen moeten wachten tot het aantreden van de Habsburgse aartshertogen Albrecht (° 1559 - † 1621) en Isabella (° 1566 - † 1633) en op het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) tussen de aartshertogen en de Staten-Generaal van de Verenigde Provinciën (de 'ketterse' Republiek).³

De aartshertogen herstelden de rust in de door godsdienstoorlog geteisterde Nederlanden. De godsdienstopolitiek van Albrecht en Isabella en de pastorale activiteiten van de toenmalige bekwame en hooggeschoolde bisschoppen, in uitvoering van de besluiten van het Concilie van Trente, zorgden samen voor een katholieke heropbloei.

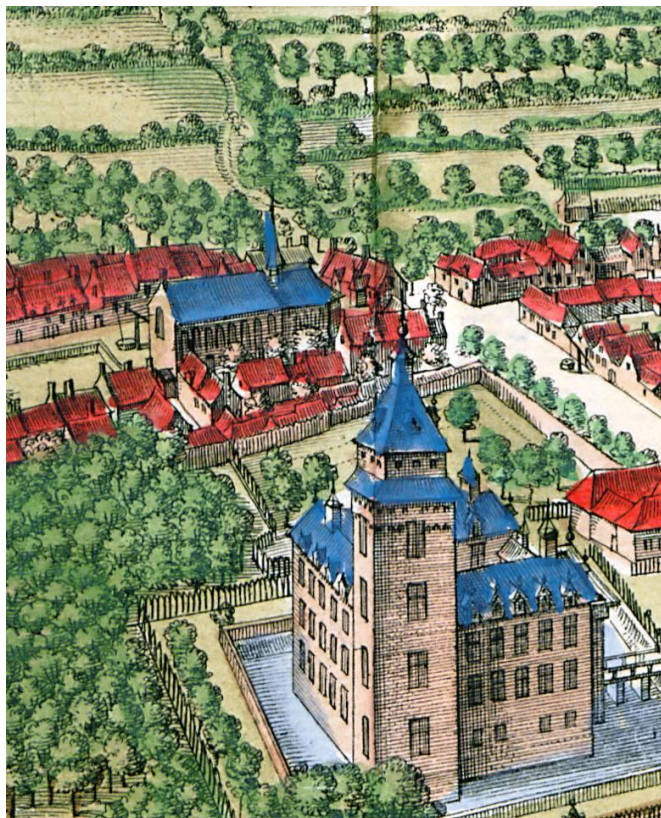
Aartshertogin Isabella toonde een grote genegenheid voor de begijnenbeweging. In 1620 steunde zij de bouw op het Groot Begijnhof van Brussel van de nu nog bestaande, prachtige barokke kerk⁴ en in 1629 werd de eerste steen gelegd van de Begijnhofkerk te Mechelen, naar de plannen van hofarchitect Jacob Francart, in opdracht van de aartshertogin.⁵

Op 30 oktober 1618 verleenden de aartshertogen toelating tot '*de vergroting en de bouw van nieuwe huizen op 190 roeden en 45 voet grond van de hof van het Turnhouts kasteel*'.⁶ Deze uitbreiding was dringend nodig. Net zoals de begijnhoven van de Zuidelijke Nederlanden, die onder meer de Beeldenstorm, het hardhandige optreden van de calvinisten en de plunderingen en brandstichtingen door de Spanjaarden hadden overleefd, beleefde het begijnhof van Turnhout vooral in de 17de eeuw een grote bloeiperiode. Deze eeuw wordt beschreven als de 'gouden eeuw' van de begijnenbeweging in Vlaanderen en Brabant.⁷

Uitbreiding eerste kerkje³

Op het einde van de 16de eeuw woonden er op het Turnhoutse begijnhof een 25-tal begijnen. Bij het begin van het Twaalfjarig Bestand woonden er 32, in 1615 50, in 1618 75 en zes jaar later waren er 92 geprofeste begijnen op het Hof.³

In mei 1624 werd het kerkje, dat amper 71 m² groot was, vergroot met ca. 136 m². Voor deze uitbreiding kreeg hofmeesteres Maria Lantschot († 1640) van haar broer Cornelis uit Antwerpen 1000 gulden. Zijzelf schonk, zoals de begijnen Anna van Kinschot († 1630) en Maria Sebrechts (meesteres, † 1640), de prior van de priorij van Corsendonck en de pastoors van Vosselaar-Beerse en Retie, een glasraam. De prelaten van Averbode, Sint-Michiels (Antwerpen), Postel en Tongerlo, de begijnenpastoor, Ivo Van den Heuvel (Ivo Hovellius), de meesteressen Elisabeth Segers en Elisabeth de Roy en de meeste bewoners hebben financieel bijgedragen.

Detail uit de gravure van Lucas Vorsterman II, ca. 1665. Hierop is het kerkje weergegeven, nadat het in 1624 werd vergroot. De binnenmaten van het aangebouwde stuk zijn 22,30 x 6,10 meter.³

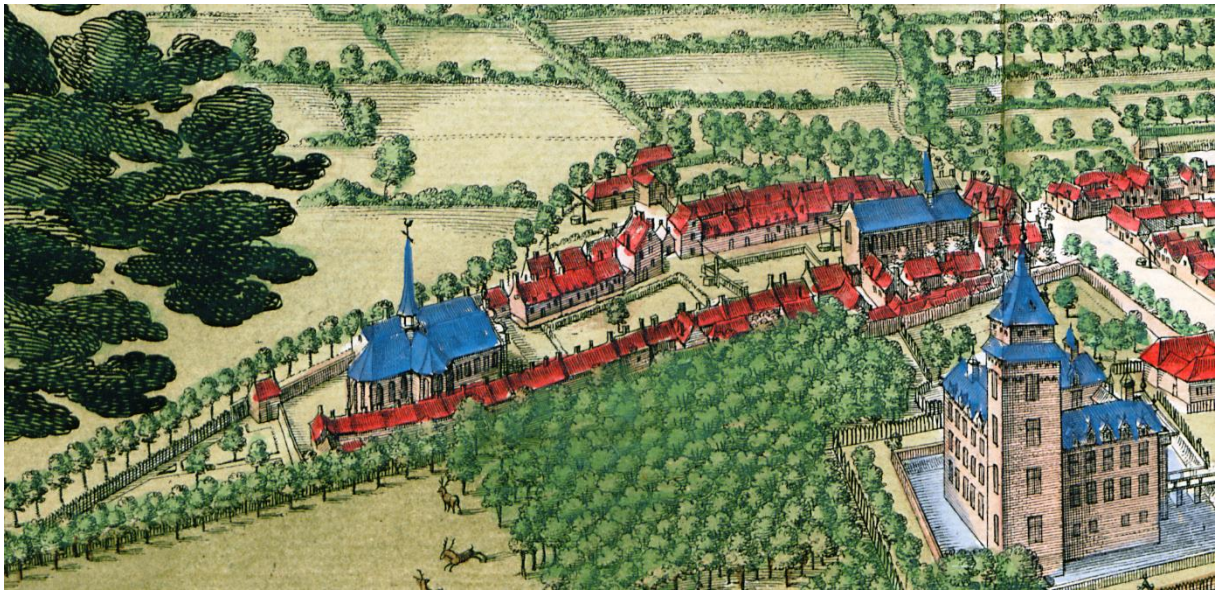
In 1656 woonden er op het begijnhof 217 geprofeste begijnen. Toen moet er opnieuw een vergroting van de kerk gepland zijn. Dat blijkt althans uit het testament (11 april 1656) van de reeds vermelde Cornelis Lantschot: *“Hij schenkt ... de hoeve tot Lokeren aan het Beggynhof tot Turnhout tot opbouwinge ofte vergrootinghe van der kercke vant zelve Beggynhof.”*⁸

Een nieuwe kerk

In plaats van de bestaande kerk nogmaals te vergroten, kozen de toenmalige pastoor, Nicolaus Cuylen, koordeken van het St.-Pieterskapittel, en de meesteressen, juffrouwen Elizabeth De Voon, Susanna Dergent en Maria Bacx (grootjuffrouw), voor de bouw van een nieuwe, veel grotere kerk. Juffrouw De Voon overleed in 1664 en werd opgevolgd door de in Oisterwijk (Nederland) gedoopte juffrouw Maria Van den Heuvel, die zoals Susanna Dergent grootjuffrouw is geweest. Volgens de archieven⁹ was de in Antwerpen geboren Maria Bacx de ‘bouwmeester’, wat erop wijst dat in Turnhout, zoals op veel begijnhoven, de grootjuffrouw de baas was. Uit het voorgaande kan ook worden afgeleid dat zij gesteund werd door twee meesteressen.

De beslissing om de bestaande kerk niet te vergroten, moet vrij laat genomen zijn. In het archief van het begijnhof is een akte van 22 juni 1661 aanwezig, waarin de aartsdiaken en provisor C. Voocht toestemming verleent om geld van de novicen voor de kapelaan, de opbrengst van de verkoop van vacante huizen en de opbrengst van ‘offerpenningen’ bij begrafenissen te gebruiken voor de vergroting van de kerk.¹⁰ De bouwwerken startten in 1662: *“Int jaer 1662, den 25 Junie, is tot Godts eere ende glorie, geleyt den eerste steen om te bouwe een nieuwe kercke.”*³

De Heilig-Kruiskerk werd, zoals op de gravure van Vorsterman te zien is, achteraan op het hof gebouwd. Gezien op een paar na alle begijnen toen tussen de ingang van het begijnhof en de te bouwen kerk woonden, werd om praktische redenen de ingang aan de oostkant gebouwd, waardoor tegen de traditie in het hoogaltaar naar het westen werd gericht (zie verder).

*Begijnhof Turnhout: detail uit de gravure van L. Vorsterman zoon, ca. 1665.*³

De bouw van de kerk heeft slechts 4,5 jaar geduurd, want: *“In het jaer 1666, op den feestdach (17 december) van S. Begga, onse Patronersse syn wy van d’ oude kerck overgenomen in de nieuwe, alwaer sedert dien dach den Goddelycken dienst altijt is geschidt, en was doen noch niet al geplaveyt; maer in het jaer 1667 is alle volmaeckt.”*¹¹

De vloer werd pas in 1667 gelegd. Mogelijk hebben de begijnen daarbij grafzerken uit de oude kerk gebruikt. In de huidige kerk zijn er alleszins grafstenen waarvan de grafschriften verwijzen naar begijnen die vóór 1665 zijn overleden. Dit zijn onder anderen de begijnen Maria Munninckx († 1600), Maria Verheyen († 1647), Barbara De Wilde († 1650), Elisabeta Segers (36 jaar meesteres, † 1660), Cornelia Van Isschot († 1662), Maria Van Laer († 1664), Maria Lauwers († 1664) en Elisabeth De Roy (meesteres, † 1664).¹²

Dat de begijnen op zo’n korte tijd een kerk konden bouwen, wijst erop dat de metsers hard hebben gewerkt, maar ook dat zij, in tegenstelling tot onder meer de Brusselse begijnen⁴, bij de planning van de kerk de tering naar de nering hebben gezet, zodat zij de bouwwerken niet hebben moeten onderbreken wegens geldgebrek.

De meesteressen hebben voor het financieren van de kerkbouw kunnen rekenen op onder meer de inkomsten van de door aartsdiaken en provisor C. Voocht toegelaten verkoop van vacante huizen, de inkomsten van de Lokeren-hoeve, de schenking bij testament van de begijnen De Voon en De Roy (meesteres) en de bijdragen van pastoor Nicolaus Cuylen, de

prelaat van Tongerlo, de meesteressen Susanna Dergent, Maria Bacx en een honderdtal begijnen.¹¹ Niet alleen de bouw van de kerk, maar ook de inrichting werd voor een groot deel door de begijnen zelf gefinancierd (zie verder).

De kerk zoals wij die nu nog kennen³

De op 30 mei 1936 beschermde kerk is toegewijd aan het Heilig Kruis. Het is een driebeukige zaalkerk met een schip van zes traveeën, een ‘koor’ van één rechte travee, geflankeerd door een berging en sacristie (zuidkant) en vijfzijdige abside, georiënteerd naar het westen.¹³

Niet altijd, maar toch meestal bevat elk kerkgebouw een centraal altaar, het zogenaamde hoogaltaar, dat met de lengteas van de kerk naar het oosten gericht is, de plaats waar de zon opkomt. Deze ‘oriëntatie’ ligt voor de hand, omdat Jezus Christus wordt gezien als het ‘Licht der Wereld’, de ‘Zon der Gerechtigheid’. Het is ook in het oosten dat Jezus volgens de Bijbel zal terugkeren om over de levenden en doden te oordelen. De Turnhoutse begijnen hebben daarmee geen rekening gehouden.

Heilig-Kruiskerk oostgevel. Foto: Ludo Verhoeven

De voorgevel vertoont een compromis tussen de gotische traditie en de barokke vernieuwingsdrang. De klokgevel lijkt veeleer op een puntgevel met in- en uitzwenkende randen.³ Deze krulgevel met het hoge, nog gotisch getinte korfboogvenster, dat zoals de andere vensters door middel van arduinen Y-tracering verdeeld is in twee spitsboogvensters¹³, en het uitgesproken barokke portaal zijn een voorbeeld van de wisselwerking tussen laatgotiek en barok. Ook het vijfkantige koor (in feite alleen een absis), dat onmiddellijk bij het schip aansluit, is laatgotisch.³

Barokke inkompoort³

De rondboogvormige, barokke inkompoort heeft onder een gestrekte waterlijst met engelenfiguurtjes in de zwikken een geblokte omlijsting van arduin. De steenhouwersmerken zijn van de familie Monnoye, te situeren tussen 1620 en 1773, en de familie Van Reeck, van circa 1665. Boven de poort prijkt een witstenen (in Balegemse steen) beschilderd beeld van O.-L.-Vrouw met kind, wereldbol en scepter (ca. 1665). In de top van de bakstenen gevel staan cartouches met ANNO 1665 en een uurwerk.

Begijnhofkerken hebben meestal geen toren, maar wel een dakruiter. In Turnhout staat de dakruiter met houten klokkenstoel en ingesnoerde naaldspits ter hoogte van de tweede travee.¹³ In de dakruiter hangen twee klokken. De ‘grootte’ draagt als opschrift: *‘Me fundit Antverpiae anno 1675 Melchior De Haze’*; de kleinere heeft als opschrift: *‘Alexis Julien me fecit Lirae 1716’*.¹⁴

Heilig-Kruiskerk zijaanzicht. Foto: Hugo Vanden Bossche

Aan de achterzijde van de kerk, tegen de ‘koorgevel’, staat een prieel dat op een veranda van een 19de-eeuws herenhuis lijkt. Het bevat een Calvarieberg, waar volgens grootjuffrouw Adriana van Miert jaarlijks “*duizende mensen*” kwamen bidden.³

Het interieur

Zoals de meeste begijnenkerken omvat de Heilig-Kruiskerk een abside (koorabsis), een lange middenbeuk en relatief brede zijbeuken. De meeste begijnenkerken hebben nauwelijks merkbare dwarsbeuken. In deze kerk zijn ze, in tegenstelling tot wat op de afgebeelde gravure van Vorsterman te zien is, niet aanwezig. Kortom, deze zaalkerk is aangepast aan een gemeenschap die niet zoals de kloosterlingen in het koor zingt, maar plaatsneemt in de middenbeuk. Deze middenbeuk moet al in 1666 overbevolkt geweest zijn, want toen waren er 309 begijnen en een twintigtal novicen.³ Van de novicen weten we dat zij achteraan in de kerk op een lange bank zaten. Het kan echter bijna niet zo zijn dat de meer dan 300 geprofeste begijnen toen al een zitbankje en bidstoel hadden zoals er nu nog een aantal in de kerk aanwezig zijn.

Foto 7: De nog aanwezige zitbankjes (“zitterkens”), eenvoudige bidstoelen en bidstoel (steek of stedeken) van de grootjuffrouw (18de eeuw) zijn nu nog de stille getuigen van eeuwen bidden en zingen. Foto: Hugo Vanden Bossche

Het waren vooral de bewoners van het hof en hun familieleden die de aankoop van het kerkmeubilair, de beelden, de schilderijen enz. financierden.³

Altaren

Belangrijke schenkingen kwamen onder meer van de uit Antwerpen afkomstige begijn Elizabeth de la Falie (della Faïlle, †14.11.1692), die ‘den hoogen autaer’ plus een paar zilveren kandelaars heeft gegeven (resp. 1400 en 600 gulden; 1400 gulden in 1667 was circa 14.926 € in 2011). Van deze begijn vinden we in het Begijnhofmuseum nog het schilderij Sint-Anna ten Drieën.¹⁵ Het barokke altaar werd echter in 1880 vervangen door een eenvoudiger witstenen altaar (in Franse steen), gesigneerd ‘*Van Opstal-Pauwels Turnholtanus me fecit*’. De beelden van Isaias, Marcus, Johannes, Mattheus, Lucas en David zijn wit geschilderd.¹⁴

Absis van de Heilig-Kruiskerk, met het hoogaltaar en centrale altaar.

Foto: Hugo Vanden Bossche

Het altaar dat vooraan in het midden van het koor staat (‘centraal altaar’), werd volgens een tekstje met als datum 18 juni 1981 dat aan de binnenkant van de houten constructie staat, in

Brasschaat gemaakt door Aug. Mees, een vriend van pater Gustaaf Vermonden, pastoor op het begijnhof van 1980 tot 1987. Ook het antependium met Jezus-monogram op wereldbol ('kunstpaneel' in eik) dat Mees aan de voorkant heeft geplaatst, zou van een kennis komen en dus niet van het begijnhof.¹⁶

Portiekaltaar, toegewijd aan de Heilige Anna. Foto: Hugo Vanden Bossche

Aan de noordkant bevindt zich een houten, gemarmerd portiekaltaar uit 1670. Dit altaar, toegewijd aan de Heilige Anna, werd gemaakt 'uyt het gelt den selven autae toebehorende, eensdeels uyt een liberaele gifte' (350 gulden) van Anna Huysmans († 1667), de kosteres van dit altaar. Het marmeren werd betaald door begijn Sara Mallans (Mallants, † 1688).³ Boven staat in een nis een Anna-te-Drieën. Dit onderwerp sloot goed aan bij de begijnenspiritualiteit, met haar verering van Christus en Maria, waarbij de moeder Anna kon fungeren als wijze

stammoeder. Het altaarstuk stelt de Heilige Anna voor die haar dochter Maria leert lezen, terwijl Joachim, volgens de legende de vader van Maria, toekijkt.¹⁷ Rechts beneden worden de maagden Barbara van Nicomedië en Catharina van Alexandrië voorgesteld. Dit schilderij op doek uit de Vlaamse school werd geschonken door begijn Anna Van der Sprong († 1699), kostprijs 130 gulden. De reliëfs op het predella vertonen naast de Heilige Catharina en de Heilige Barbara ook een Piëta met passiewerktuigen. De Piëta getuigt van de begijnenverering voor het lijden van de gekruisigde Christus enerzijds en de droefheid van Maria anderzijds.³

Rechts en links van het altaar staan door W. Pompe gesneden beelden van de Heilige Donatus van Münsteriefel (1770) en de Heilige Agnes (1775).

*Piëta op het predella van het Heilige-Anna-altaar.*³

Voorstelling van de annunciatie op het predella van het O.-L.-Vrouwaltaar.

Foto's: Hugo Vanden Bossche

In de linkerzijbeuk (zuidkant) staat het houten, gemarmerde portiekaltaar dat werd toegewijd aan O.-L.-Vrouw. Het werd in 1680 gebouwd met geld 'toebehoorende aen den selven autaar'. Het altaarstuk stelt de tenhemelopneming en kroning van Maria voor. In de

bekroning staat een beeld van Maria met kind, met als opschrift: *'Sancta Maria ora pro nobis'*. Op de predella staan: de boodschap van de aartsengel Gabriël aan Maria, het bezoek van Maria aan haar nicht Elisabeth en de opdracht van Maria in de tempel.³

Voor de bouw van dit altaar werd materiaal uit de oude kerk gebruikt. In 1964 werd in het altaarblad een grafsteen gevonden met als gotisch inschrift: *'Hier L(eet) begraven Lysbet Oyen sterft anno MCCCCLXXX - XX daghe augo'* (20 augustus 1480).¹⁸ Deze grafsteen hangt nu in de tuin van het Begijnhofmuseum.

Rechts van dit altaar staat een beeld van de Heilige Helena, de moeder van Constantijn de Grote, en links staat de Heilige Johannes Nepomucenus (Nepomuk), beiden gebeeldhouwd door Walter Pompe, respectievelijk in 1775 en 1769.

*O.-L.-Vrouwaltaar*¹⁴

Communiebank, biechtstoelen, preekstoel en orgel

Communiebank

Voor de eikenhouten communiebank (2de helft 17de eeuw) betaalde grootmeesteres Maria Van den Heuvel († 1680) 380 gulden. Dit meesterwerk van houtsnijwerk vertoont van links naar rechts: twee engeltjes met ampullen (wijnvaten), het Lam van de Apocalyps, een hostiedragende kelk, twee engeltjes met offerlam en twee met toonbroden.

Communiebank. Foto: F. Ceulenaere

Biechtstoelen De twee biechtstoelen werden volgens een schenkingsopschrift geschonken door een uit Antwerpen afkomstige beginn: *'Io Maria Muninx 1667. Ghegeven uyt liefde tot ciraet van het huys Gods'*.¹⁴ Zij betaalde hiervoor 680 gulden.³ In de lijst van de geprofeste beginnen¹⁶ worden twee beginnen met die naam vermeld, namelijk Maria Munnincks (geprofest op 13 oktober 1641, overleden op 26.12.1678) en Maria Munninckx. Die laatste wordt meestal vermeld als de schenkster, maar zij is al op 16 september 1600 overleden.^{18,19}

De biechtstoel aan de noordkant vertoont beelden en reliëfs van de Heilige Maria Magdalena, twee engelen die het gebed symboliseren, de Heilige Barbara, twee monniken, een Ecce Homo en bovenaan een wapenschild en bovenvermelde schenkingsopdracht.²⁰ De stoel aan de zuidkant vertoont de volgende beelden en reliëfs¹⁴: de Heilige Petrus, een figuur die het geloof symboliseert, een figuur (Maria Magdalena?) die het *Vera ikoon* ('het ware gelaat van Christus') toont, koning David, reliëfs met bustes van de Heilige Catharina van Alexandrië, O.-L.-Vrouw van Smarten, de Heilige Ursula en de Heilige Geest in de gedaante van een duif.

Biechtstoel aan noordkant en Heilige-Beggaschilderij op doek (18de eeuw).¹⁴

Preekstoel

Vóór 1676 hebben de begijnen (meesteressen) Johanna († 1696) en Anna († 1676) Van Laer een preekstoel geschonken. Die werd vervangen door de huidige beeldhouwde kansel (Antwerps werk, eind 17de - begin 18de eeuw), die waarschijnlijk afkomstig is van het in 1797 door het Franse staatsbestuur opgeheven Minderbroedersklooster in de Patersstraat. Dat de begijnen de preekstoel uit de kerk van de ‘bruinpaters’ zouden ‘gered’ hebben, is niet zo verwonderlijk. Volgens Ceyssens²¹ zou de kansel aan de minderbroeders geschonken zijn door Catharina Van Steenhuyzen, een begijn uit Lier. Turnhoutse begijnen, zoals de drie zussen Van Laer, de gezusters Mallans en Van Steenhuyzen en Petronella Loyhx, hebben vanaf 1650 toen de minderbroeders zich in Turnhout vestigden, de paters steeds gesteund.³ Bovendien predikten de minderbroeders sinds “*onhuigelijke tijden*” de laatste dag van de kruisdagen op het begijnhof. En in 1825, toen zij zonder klooster zaten, heeft pater Diels zich als kapelaan op het begijnhof gevestigd.³

Zicht op de preekstoel en het orgel. Foto: Hugo Vanden Bossche

Dat de preekstoel uit een Minderbroedersklooster komt, blijkt duidelijk uit de medaillons, waarop naast Christus de Zaligmaker ook de Heilige Bonaventura (franciscaan met kardinaalshoed) is afgebeeld. Op de kuip staat ook een franciscaan met kruis afgebeeld en op de kuipdeur staan de gekruiste armen van Christus en Franciscus met stigmata.¹⁴ Voorts zijn er zoals op veel kansels afbeeldingen van de vier evangelisten.

De kuip rust op een vrouwenfiguur met driekroon (tiara, symbool van het pauselijke gezag) en kelk (verwijst naar de H. Eucharistie). Het geheel is een symbolische voorstelling van de H. Kerk. Later werd ter ondersteuning van de kuip een kruis toegevoegd; de vrouw kon alleen het gewicht van de toenmalige pastoor niet meer dragen.^{3,14}

Orgel

In 1668 schonk begijn Cecilia Mallants (geprofest op 25.09.1650, † 19.11.1680) een orgel ‘*die haer kosten weynich minder als 400 gulden*’.²² Wie het gemaakt heeft en vanwaar het afkomstig is, is niet geweten, maar dat Cecilia Mallants iets te maken had met orgels, blijkt uit het feit dat zij rond 1663 voor de bouw van het Jean Le Royer-orgel aan de kerkmeesters van de Sint-Pieterskerk 860 gulden leende.²³

Over de geschiedenis van het orgel in de Begijnhofkerk weten we tot 1888 niets. Dat jaar werd, althans volgens een berichtje in *De Kempenaar*, door de firma Anneesens uit Geraardsbergen een nieuw orgel geplaatst, dat op 5 augustus door de heer Verrees, organist van de Sint-Pieterskerk, tijdens het Lof van drie uur werd ingespeeld.²⁴ Er werd lang van uitgegaan dat de barokke orgelkast werd bewaard. Het is mogelijk dat onder meer het medaillon, waarop de buste van Heilige Jacobus de Meerdere met pelgrimsstaf en kalebas staat afgebeeld, nog authentiek is. Maar het lijkt erop dat de rest van het orgelfront dateert uit de tweede helft van de 19de eeuw.²⁵

De firma D’Hondt, met Flor Peeters als adviseur, moderniseerde het instrument in 1954: het werd uitgerust met een elektrische tractuur en speeltafel. Het is 16 spelen rijk en telt 1182 pijpen. Pastoor Frickel betaalde hiervoor 146.600 BEF.²⁵ Volgens Renaat Bosmans, de eerste mannelijke organist (van 1947 tot 1986) op het begijnhof, zijn “na verscheidene kleine ombouwingen alle oudste oorspronkelijke barokspelen, met de eeuwenoude tinlegeringen, behouden gebleven”.²⁶

Relieken, reliekhouders en beelden

Relieken en reliekhouders

14 september 1680 moet voor de 343 begijnen die toen op het begijnhof woonden, een Hoogdag geweest zijn. Op de dag van de Kruisverheffing (14 september) werd een relikwie van het Heilig Kruis door de kapittelheren ’s morgens om 7 uur ‘*uyt hunne kercke met processie, onder luyden van de grootte klokke, tot in onze kercke gebracht*’. Deze relikwie kwam niet van de kanunniken, maar, zoals uit een tekst gedrukt in 1680 door Jacobus Woons in Antwerpen³ blijkt, werd de relik geschonken door de paters kapucijnen van Antwerpen.

Reliek Heilig Kruis. Foto: Hugo Vanden Bossche

De relikwie van het Heilig Kruis wordt bewaard in een zilveren, 18de-eeuws kruis, geschonken door Cecilia Claessens-Loeykens, moeder van begijn Cecilia Catharina Claessens (driemaal meesteres, † 1718). De relikhouder bevindt zich in een kast (18de eeuw), versierd met decoratieve torens en reliëfbustes van de Heilige Catharina van Alexandrië en de Heilige Barbara (zuidkant ter hoogte van het O.-L.-Vrouwaltaar). Het kruis met relikwie krijgt nog steeds een centrale plaats tijdens de processie die op de derde zondag van september (vroeger op de zondag na het feest van de Kruisverheffing) uittrekt op het begijnhof.

Ter hoogte van het Sint-Anna-altaar hangt een mooie houten relikhouder in Lodewijk XV-stijl (1741-1780). De centrale reliëktombe, met relieken van de Heilige Martelaren, wordt

geflankeerd door twee reliektomben op voet, met relikwieën van de Heilige Ursula en de Heilige Dymphna.

De reliekhouter is bovenaan beschadigd door een neervallend stuk van de stenen vensterstijl. Deze houder en de reliekhouter van het Heilig Kruis zullen in 2016-2017 worden behandeld. Foto: Hugo Vanden Bossche

Aan beide zijden van de middenbeuk staan op consoles twee reliekhouders van schildpad en zilver met bustes van de Heilige Valentinus en de Heilige Clemens. Het gaat om werken van Johannes Fallais uit Antwerpen, 1671-1672.²⁰

In de middenbeuk staan de reliekhouders van de Heilige Valentinus (links) en de Heilige Clemens (rechts). Rechts staat het beeld van de Heilige Cunegundis en aan de overkant vinden we het beeld van de Heilige Hendrik van Bamberg. Foto: Ludo Verhoeven

Beelden³

Veel van de beelden werden door begijnen geschonken. Ook een paar pastoors hebben een beeld van hun patroonheilige in de kerk geplaatst. Bovenvermelde meesteres (op de sokkel staat Cecilia Claesens) heeft in 1686 het wit geschilderde houten beeld van de apostel Jacobus de Meerdere (hoogkoor) geschonken. Ook het beeld van de broer van Jacobus, Johannes, apostel en evangelist, staat in het hoogkoor. Volgens de inscriptie op de console werd dit wit geschilderde houten beeld in 1668 geschonken door pastoor Johannes Mermans († 1697). Eveneens in het hoogkoor staan de beelden van de apostelen Petrus en Paulus (1691-1710). Het beeld van de Heilige Matthias, opvolger van Judas Iskariot, staat in de zuidelijke zijbeuk. Het is volgens het gedenkschrift op de sokkel mogelijk geschonken door de begijnen Maria van Hulsen (Hulsel) († 1705) en Elisabeth Versmissen († 1693). In de middenbeuk (zuidkant) staat een beeld van O.-L.-Vrouw van Smarten (of zeven weeën), een schenking van Joanna Cathalijn Mallans, die ook een zilveren zwaard zou betaald hebben. Het opschrift op de

sokkel vermeldt Sara Mallans († 1688) en Joanna Catarina Mallans († 1692). Aan de zuidkant staat ook het wit geschilderde beeld van de Heilige Jozef met Jezus. Op de console staat het volgende gedenkschrift: *‘Sepulture van Jouf-Swaegemaekers weduwe wijlen Dielis Van Immerseel en haere drij dochters – Helena, Dimpna, en Maria Van Immerseel – Gesusters ende Begijntiens van dese Hove A° 1694’*.

Een beeld van de Heilige Rochus staat in de rechterzijbeuk. Het houten, wit geschilderde beeld staat op een console van steen, met een opschrift van Barbara de Brouwer († 1676). Het beeld van de apostel Bartholomeus (zijgevel aan noordkant) was ook een gift van Helena en Maria van Immerseel. Het stond oorspronkelijk in het noviciaat. Pas in 1961, toen er al 19 jaar geen novice meer was, werd het in opdracht van pastoor Frickel in de kerk geplaatst.

Aan de noordkant staat het beeld van Johannes de Doper (eind 17de - begin 18de eeuw) en op de console wordt J.B. Rollans als schenkster (schenker?) vermeld.¹⁴ De beelden van de apostelen Andreas, Thomas en Matthias werden respectievelijk door Aldegonde van Santbeeck, Catharina Huart en Maria Van Hulsel geschonken.¹¹ Speciaal zijn de beelden van de Heilige Henricus Imp(erator) en de Heilige Cunegundis Virgo²⁷, die in de middenbeuk respectievelijk aan de zuid- en noordkant staan. Op de console van de Heilige Henricus, Henricus van Bamberg, beter bekend als de Ottoonse keizer Heinrich II, staat:

Aan de Zeer Goede en Hoogste God!

Gedachtenisteken

van de immer Zeer Eerbiedwaardige en Zeer Verheven Heer

Hendrik Jan van Cantelbeck

Of Campferbeck

Baccalaureus Formatus in de Godgeleerdheid

Het vervolg van de ‘biografie’ van Hendrik Jan van Cantelbeck staat op de console van het beeld van zijn echtgenote Cunegundis (Kunigunde van Luxemburg):

Kanunnik en deken

*van het exempt [aan het gezag van de bisschop onttrokken] kapittel van Sint-Pieter
pastoor van dit begijnhof*

*Hij is overleden op de 27ste [dag van] januari in de leeftijd
van 75 [jaar] in het jaar 1726.*

Dat hij ruste in vrede!

(transcriptie: Marcel Gielis)

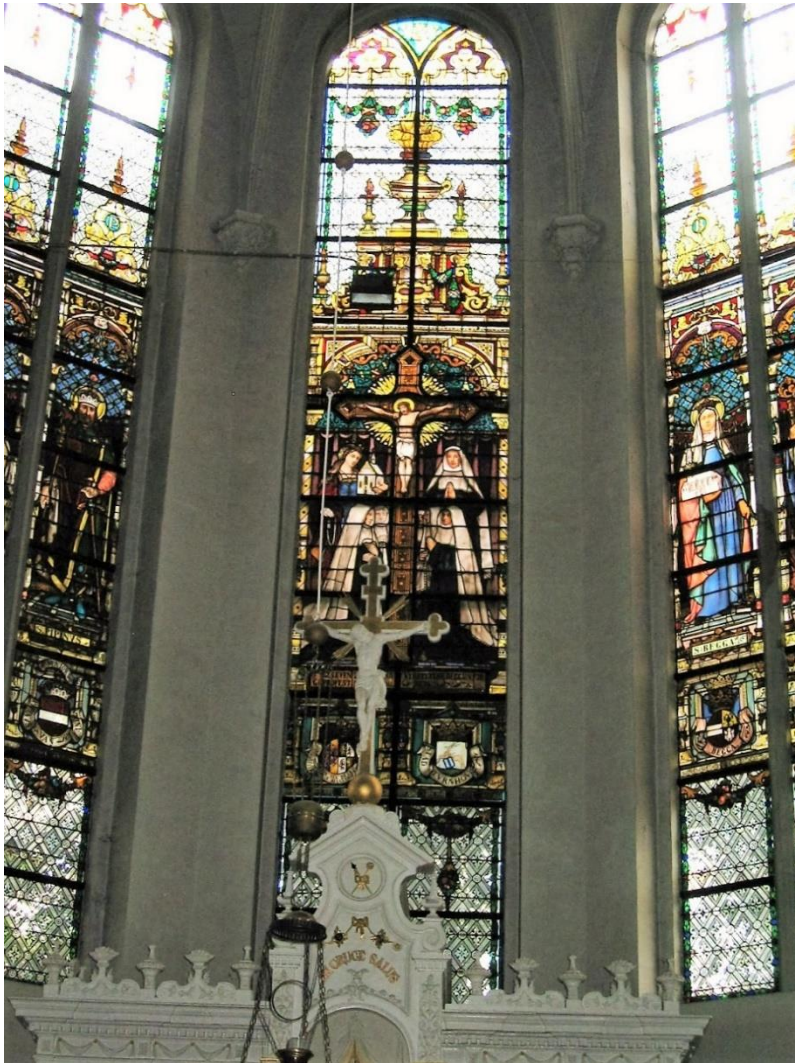
Deze promovendus in de theologie werd in 1676 een van de dertien kanunniken van het kapittel van Sint-Pieter in Turnhout en een jaar later werd hij priester gewijd. Op 5 maart 1697 volgde hij de pas overleden begijnenpastoor Johannes Mermans († 1 maart 1697, stichter van het Sint-Jansconvent) op. Op dat ogenblik woonden er op het begijnhof ongeveer 350 begijnen. Vanaf 1700 tot aan zijn overlijden op 27 januari 1726 was hij koordeken van het kapittel. Als deken en pastoor heeft hij verschillende fundaties gesticht, vooral in de Sint-Pieterskerk, maar ook in de Heilig-Kruiskerk. Hij schonk onder meer 3000 gulden bestemd voor jaargetijden, de zielen van het vagevuur, het begijnhof en de Sint-Pieterskerk. Het is daarom niet onwaarschijnlijk dat Van Cantelbeck, naast zijn vele andere schenkingen, ook de beelden van de Heilige Cunegundis en van zijn patroonheilige aan de Begijnhofkerk heeft geschonken. Waarom zou men anders op de consoles een gedachtenis aan Henricus Van Cantelbeck hebben aangebracht? Volgens een schildje onderaan de consoles van beide beelden zouden deze in 1716 hersteld (?) zijn. Het is ook mogelijk dat ze pas in dat jaar in de Heilig-Kruiskerk zijn geplaatst.²⁷

Tegen de zijgevel (zuidkant) staat het beeld van Christus op de koude steen. Dit gepolychromeerde houten beeld (A. Proost, 1972) vervangt een beeld uit de tweede helft van de 17de eeuw dat bij een brand in 1971 verloren ging. Dit verdwenen beeld werd getooid met een paarse mantel. “Eene bijzondere godsvrucht hebben de begijntjes en de gelovigen van Turnhout voor dit beeld dat volgens men beweert, ooit zou gesproken hebben.”²⁸

Een van de laatste schenkingen aan de Begijnhofkerk kwam van juffrouw Octavia Van Genechten (grootjuffrouw van 1905 tot 1909). Zij schonk rond 1904 een wit geschilderde plaasteren kruisweg (F. De Vriendt, Antwerpen), die in de plaats kwam van een ‘mooiere’ geschilderde kruisweg. Die laatste verhuisde naar de vroegere Waterstaatskerk in Chaam (Nederland) en hangt nu in de Heilige Antonius Abtkerk²⁹, waar de kruiswegstaties bij de bezienswaardigheden staan vermeld. Dat de kruisweg naar Chaam verhuisde, is niet zo verwonderlijk. In het laatste kwart van de 19de eeuw werden vier gezusters Verheyen uit Chaam op het Turnhoutse begijnhof geprofest. Catharina was kosteres in de kapel van het Heilig Aanschijn, die in opdracht van juffrouw Octavia Van Genechten was gebouwd, en haar zus Maria zorgde voor het huishouden bij juffrouw Octavia.

Glas-in-loodramen³

In 1878 werden gebrandschilderde glas-in-loodramen in de koorabsis geplaatst. Deze glasramen werden tussen ca. 1873 en 1878 vervaardigd in de werkhuizen van de kunstglasschilder De Craene (Antwerpen). Volgens sommige teksten zouden ze gemaakt zijn naar een ontwerp van de Gentse glaskunstenaar Gustave Ladon (° 1863 - † 1942). Gezien deze belangrijke vertegenwoordiger van de neogotische glasschilderkunst in 1873 pas 10 jaar oud was, kan dit in vraag worden gesteld.

*Middenraam*¹⁴

In het middenraam staat een glas-in-lood, geplaatst in 1878, waarop centraal een triomfantelijk kruis (waaraan de kerk is toegewijd) staat afgebeeld, omgeven met begijntjes en Maria van Brabant, met in haar handen de begijnhofkerk en het snoer, een herinnering aan de stichtingslegende. Onderaan staat: *‘Gegeven door Anna Versteylen Beggijntje – Gefrofest den 26 April 1876’*. Begijn Anna Versteylen († 13.11.1904) was, toen juffrouw Francisca Ruelens grootjuffrouw was, samen met Octavia Van Genechten assistente van het hof.

De andere glasramen tonen afbeeldingen van de heilige Begga en haar naaste (heilige) verwanten, van links naar rechts: Grimoald, de broer van Begga, haar echtgenoot Ansegisus, Idelberga (Iduberga, Itta, Ida), haar moeder en vader, Pepijn van Landen (Pippijn de oudste), rechts van het middenraam de Heilige Begga zelf en daarnaast haar zuster, de Heilige Gertrudis van Nijvel, en in het laatste raam de zoon van Begga en Ansegisus, Pippijn II de Middelste (Pepijn van Herstal), en zijn echtgenote, Plectrudis van Keulen.

Schilderijen

Naast de reeds vermelde altaarstukken hangen er in de Begijnhofkerk nog acht schilderijen. Het meest waardevolle is mogelijk het schilderij op doek uit de eerste helft van de 17de eeuw dat de Heilige Begga van Andenne, gekleed in een begijnenhabijt, voorstelt (foto nr. 14). In haar rechterhand draagt ze een kerkmodel, waarvan de 7 torens verwijzen naar het klooster dat zij in 691 stichtte. Het klooster van Andenne omvatte zeven kapellen (*les encloîtres*), die pas in de 18de eeuw werden afgebroken.³⁰ Op het hoofd draagt ze de hertogelijke kroon en op een boek liggen nog twee kronen. Die verwijzen naar haar afkomst, haar adellijke huwelijk en haar zoon, Pippijn II, die, althans volgens sommigen, de stichter van het Karolingische huis is. Vanaf het begin van de 17de eeuw vertegenwoordigen deze kronen de drie stadia van haar deugdzzaam leven als maagd, gehuwde vrouw en weduwe.³⁰ Een zelfde schilderij bevindt zich in de Begijnhofkerk Sint-Jan-de-Doper in Brussel. Volgens Coekelberghs en Loze³¹ komt dit schilderij zonder twijfel uit de omgeving van Gaspard de Craeyer, die in het begin van zijn schildersloopbaan, in de eerste helft van de 17de eeuw, in Brussel schilderde. Ook het bijna identieke Begga-schilderij in onze Begijnhofkerk komt waarschijnlijk uit dezelfde omgeving.

In de Sint-Jan-de-Doperkerk hing (gestolen in 1973) een schilderij dat werd toegeschreven aan Theodoor Van Loon, waarop Salomé met het hoofd van Johannes de Doper op een schotel wordt voorgesteld.³¹ Ook in de zuidelijke zijbeuk van de Heilig-Kruiskerk hangt een schilderij waarop hetzelfde thema werd uitgebeeld.³² Het doek zal wel niet aangekocht zijn voor de mooie jonge verleidster die wordt afgebeeld, maar voor Johannes de Doper, die als de voorloper en wegbereider van de Messias één van de weinige mannelijke heiligen was die op de begijnhoven werd vereerd.

Iets moeilijker te plaatsen is het schilderij dat in de noordelijke zijbeuk hangt en waarop een deeltje van de legende van Judit(h) uit het gelijknamige boek *Judit* -- bij protestanten en joden een apocrief uit het Oude Testament -- wordt uitgebeeld. Uit wat nu nog op het erg beschadigde schilderij te zien is, kan worden afgeleid dat dit een schitterend schilderij was, dat kan worden geplaatst binnen de Italiaanse schilderkunst van het einde van de 16de en het begin van de 17de eeuw.³²

Het verhaal van Judit³³ speelt zich af ten tijde van de Babylonische koning Nebukadnesar II, die in de 6de eeuw vóór Christus Judea veroverde. Zijn legeraanvoerder Holofernes belegerde Betulia, de geboortestad van Judit. In plaats van de strijd met de Israëlieten aan te gaan, liet hij de waterbron die de stad voorzag van drinkwater bezetten, zodat de bewoners zouden vergaan van dorst. De rijke weduwe Judit, die geprezen werd om haar schoonheid, deugd, intelligentie, sobere levensstijl en vroomheid, verlaat met haar dienstmeisje Abra de stad en gaat naar het vijandelijke kamp onder het voorwendsel dat zij de joden aan Holofernes wil verraden. Zij palmt Holofernes in met haar charme en gaat op zijn uitnodiging in: prachtig uitgedost gaat zij naar zijn feestmaal. Laat in de nacht wordt iedereen weggestuurd. Judit is nu alleen met de smoordronken Holofernes, die slechts op de vervulling van zijn wensen hoopt. Zij doodt hem met zijn eigen zwaard en, zoals op het schilderij wordt getoond, stopt ze het hoofd van de aanvoerder in de zak waarin haar dienstmeisje koosjer voedsel en wijn naar het kamp had meegebracht. Ze smokkelen het hoofd uit het kamp en keren naar Betulia terug, waar ze het hoofd aan het volk toont met de woorden: “De Heer onze God heeft hem door de hand ener vrouw omgebracht.” Toen de soldaten van Holofernes de volgende morgen merkten dat hun leider dood was, vluchtten zij in paniek weg, op de hielen gezeten door de joodse belegerden.

Ik denk niet dat de begijnen de bloederige kant van het verhaal op prijs stelden, maar dat vooral haar sobere levensstijl, kuisheid, godsvrucht en het vertrouwen van Judit in God hen zeer sterk aantrok.

In de noordelijke zijbeuk hangt ook een 17de-eeuws doek uit de Vlaamse school, waarop de *Bewening van Jezus* wordt voorgesteld. Een mooiere, maar spijtig genoeg nog meer beschadigde *Bewening van Christus* hangt aan dezelfde muur. Het doek is geschilderd naar Van Dycks *Bewening van Christus*.³⁴ Antoon Van Dyck schilderde het voor het hoogaltaar

van de kerk van het Antwerpse begijnhof, waar zijn drie zussen, Cornelia, Isabella en Susanna, als begijn leefden.³⁴

Op beide schilderijen zien we hoe de treurende Maria Magdalena als een liefhebbende vrouw de doorboorde hand van Jezus kust. Het medelijden van Maria Magdalena (Maria van Magdala) met Christus was een belangrijk motief in de devotiepraktijk van de begijnen. Centraal ligt Christus' lichaam, ondersteund door zijn moeder, de *mater dolorosa*. Vooraan staat een schotel met de spons, het schandbord, de doornenkroon en kruisnagelen. Ook in de devotiepraktijk staat de lijdende Christus centraal en het medeleven met zijn lijdende moeder Maria werd vanaf de contrareformatie sterk benadrukt. De hier getoonde passiewerktuigen (*arma Christi*) benadrukken de diepte van het lijden.

In de zuidelijke zijbeuk hangt een schilderij met een afbeelding van de Heilige Rosa van Lima, die van het Jezuskind een kroon van rozen ontvangt. Op een schilderij in dezelfde beuk wordt de Heilige Hiëronymus van Bethlehem (?) als kardinaal afgebeeld. Van deze westerse kerkvader hangt aan de oostkant een reliëfbuste. Aan dezelfde kant hangt ook een buste van Gregorius I de Grote (paus en kerkvader) en aan de andere kant van de inkom hangen bustes van nog twee kerkvaders, namelijk Augustinus van Hippo en Ambrosius van Milaan. Aan de achterzijde van de kerk vinden we ook een groot doek (250 x 160 cm), waarvan wordt beweerd dat deze Kruisafneming geschilderd is naar Rubens. Dit is natuurlijk mogelijk, maar dan heeft deze schilder het unieke meesterwerk van Rubens in de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal van Antwerpen toch niet goed bekeken.

Het bezoeken van de mooie kerk en het bewonderen van de hopelijk opgekuiste (gerestaureerde?) schilderijen, beelden, reliekhouders en het kerkmeubilair zal pas mogelijk zijn na de beëindiging van de werken (eind september 2016?) en de daaropvolgende grote opkuis.

Nu zijn veel van de besproken verplaatsbare objecten veilig opgeborgen in een 'stofvrije tent'.
 Foto: Ward Dillen

Hugo Vanden Bossche

Literatuur en noten

1. Coomans T., Van Bocxlaer S., Vermandel V., Weyns E. (2014) *Kerkgebouwen in Brussel. Een rijk erfgoed met alternatieve gebruiksmogelijkheden. Studie in opdracht van de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Eindverslag.* Raymond Lemaire International Centre for Conservation, KU Leuven, Heverlee, urbanisme.irisnet.be/pdf/studies-coomans.
2. Van Lierde E. (2013) *Dossier: 450 jaar Concilie van Trente. Wereldwijde hervormingen en controverses.* Tertio nr. 720: 7-9.
3. Vanden Bossche H. (2013) *Begijnen, begijnhoven en het begijnhof van Turnhout.* De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout/Brepols. p. 31, 93, 94, 97, 102, 103, 106-110, 141.
4. Vanden Bossche H. (2015) *Op zoek naar de Brusselse begijnhoven. Deel 4: Begijnhofkerk Sint-Jan-de-Doper.* Begijnhofkrant 49: 2-7.
5. Bekaert G.(1987) *Het boek van de stad der vrouwen. Begijnhofkerk Mechelen.* In: *Landschap van Kerken. 10 eeuwen bouwen in Vlaanderen.* Standaard Uitgeverij/Antwerpen - Davidsfonds/Leuven. p. 193.
6. Octrooi, verleend door de aartshertogen Albrecht en Isabella, tot de vergroting van het begijnhof en de bouw van nieuwe huizen op 119 roeden en 14 voet van de hof van het kasteel in ruil voor twee

- jaarlijkse missen. (1618) Stadsarchief Turnhout, archief begijnhof, bestandsidentificatie nr. 33 (vroeger doos 7).
7. Majérus P. (2000) *De begijnhoven in België: mythe en werkelijkheid*. Het Tijdschrift van Dexia Bank 54, nr. 213: 33–53.
8. Testament + codicillen ‘*Cornelis. Lantschot(s) schenkt een hoeve op Lokeren aan ’t begijnhof van Turnhout*’ 16 april 1656. Stadsarchief Turnhout, archief begijnhof, bestandsidentificatie nr. 142, testamenten nummers 8, 9, 10, 29.
9. Van Miert A.J. (1923) *Het Begijnhof van Turnhout*. Anastatische herdruk, Stadsarchief Turnhout, 2002.
10. Akte C. Voocht (22 juni 1661) Archief Begijnhof, Stadsarchief Turnhout. Bestandsidentificatie nr. 95 (vroeger dossier Stichtingen, goederen, parochie).
11. De kerk van het Begijnhof. Bouw van de huidige kerk. *Memoriaelboek* fol. 88 r°, fol. 88 r° - 89V°. Inventaris boekencollectie begijnhof Turnhout nr. Mu1, Stadsarchief Turnhout, <http://www.stadsarchiefturnhout.be/inventaris-boeken-begijnhof-finaal-pdfpdf>
12. *Grafschriften ten Jaere 1903 in de Beggijnenkerk te Turnhout bestaande geheel of ten deele nog leesbaar behoudens 7 onleesbare*. In: ‘Verslag over het bestuur en den toestand der zaken van de stad Turnhout’ vol. 1902-1903, p. 86-95 (Stadsarchief Turnhout).
13. Agentschap Onroerend Erfgoed: *Begijnhofkerk*. In *Inventaris Onroerend Erfgoed*. Opgehaald van <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/11872>
14. Peeters M-P, Van Gorp J. (2009) *Inventaris van de kunst en andere voorwerpen van de kerk van het H. Kruis en de kapel van het H. Aanschijn op het Begijnhof te Turnhout*. De Vrienden van het Begijnhof van Turnhout vzw.
15. Geerts K. (2014) *Schilderij Sint-Anna ten Drieën*. Object van de maand nr. 72.
16. Vermonden A. Niet-ondertekende brief geschreven na persberichten (in augustus en september 1981) over de beschadiging van kunstwerken in de Turnhoutse Begijnhofkerk. Archief Vrienden van het Begijnhof.
17. Corthals J. (2015) *Sint-Anna ten Drieën op het begijnhof te Turnhout*. *Begijnhofkrant* 49: 12-13.
18. Van Gorp J. *Catharinabegijnhof in enkele datums* (niet gepubliceerd).
19. Begijnen en priesters die op het begijnhof woonden (stadsarchief Turnhout) <http://www.stadsarchiefturnhout.be/nl/2432/content/4035/toegangen.html>
20. De Kok H. *Gids voor het oude Turnhout en omgeving*, Deel I, Stad Turnhout, Amsterdam-Turnhout, 1980, p. 60, 61.
21. Ceyssens P.L. (1937) *De Minderbroeders te Turnhout*. Bureel van de “Bijdragen tot de Geschiedenis” Antwerpen (Stadsarchief Turnhout).
22. Van Autenboere (1967) *Aantekeningen over orgels te Turnhout en omgeving*. Taxandria Nieuwe reeks XXXIX, p. 127.

23. Van Autenboere E. (1997) *Meester Jean Le Royer bouwt een orgel voor de Sint-Pieterskerk te Turnhout* (1662). In: Brochure Jean Le Royer-orgel, 4-6.
24. *De Kempenaar* 4 augustus 1888 (Stadsarchief Turnhout).
25. <http://www.vzw-octave.be/page0/page97/index.html>
26. Corthals J. (2011) *342 jaar orgelmuziek in de Begijnhofkerk*. *Begijnhofkrant* 32: 18.
27. Vanden Bossche H. (2010) *Een heilig keizerspaar in de Begijnhofkerk van Turnhout*. *Begijnhofkrant* 29: 7-11.
28. Van Miert A.J. (1923) *Het Begijnhof van Turnhout*. Anastatische herdruk, Stadsarchief Turnhout, 2002, p. 71.
29. Geenen J. (2008) *Een kruisweg, afkomstig uit de huidige Heilig-Kruiskerk op het begijnhof te Turnhout, in Chaam (Nederland)*. *Begijnhofkrant* 22: 21-22.
30. Vanden Bossche H. (2012) *De heilige Begga, stichteres en patrones van de begijnenbeweging. Een succesrijke geschiedvervalsing*. *Begijnhofkrant* 36: 2-8.
31. Coekelberghs D., Loze P. et al. (1980) *L'Église Saint-Jean-Baptiste au Béguinage à Bruxelles et son Mobilier*, Ministère de la Communauté Française, Institut Royal du Patrimoine Artistique. p.200, 201, 204, 205.
32. Peeters M.-P. (2012) *Over verleidelijke en voorbeeldige vrouwen*. *Begijnhofkrant* 35: 15-16.
33. Haag H., Kirchberger J.H., Solle D. *Vrouwen in de Bijbel*. Davidsfonds/Leuven, Vlaamse Bijbelstichting, 1993, p. 206-219.
34. Brown C., Vlieghe H. (1999) *Van Dyck*. Boek in 1999 uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Antoon Van Dyck 1599-1641' in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen, p. 66, 67.